

УДК 39(=512.3)

ӨӨРД-МОҢҢЛ НҮҮДЛЧНРИН ЭДИН БОЛН ОЮНИ СОЙЛ САРТ-ХАЛЬМГ ҮЛГҮР ҮГМҮДТ

Менэн Бадм

Б.Б. Городовиковин нертэ Хальмг ик сурһуль, Элст, Өрәсэн Федерац
E-mail: bmeuayev@mail.ru

Борлга Босха

филолог номин кандидат,

Б.Б. Городовиковин нертэ Хальмг ик сурһуль, Элст, Өрәсэн Федерац
E-mail: borlboskha@mail.ru

Товч хураңһу

Эн өгүллд сарт-хальмг үлгүр үгин тускар келгдженә. Сарт-хальмг амн үгин зөөрт ончта ормнь эзлжәхнь *үлгүр үг* эс гиж *төв үг* (ижлин хальмгуд *үлгүр* гиж нершлнә, Китд болн Моңһлд бәэх өөрд улс — *зүүр цецн үг* эс гиж *үлгүр үг*). Түрүн болж сарт-хальмг амн-үгин зөөрин тускар 1929 жилд номт А. В. Бурдуков бичж темдглсмн. Сарт-хальмг үлгүр үгмүд шинжәнә өөрд-моңһл болн ижлин хальмг үлгүрмүдлә дүнцүлгдженә. Өгүлл бичлһнд түүрвәчнрин экспедиционн материалмуд олзлгдсмн (2009–2021). Сарт-хальмгин өвкнрнь Хар һолур дөрв тасрад Шинжәнәс ирсмн. Һурвдгч әңгнь 1884 жилд ирәд, хойрдгч әңглә нииләд, Челпек селәнд бәэршлсмн. Эдниг *хар хальмг* (‘цевр хальмг’) гиж нерәддг бәәж. Хар хальмгуд шар шажнд иткдг бәәсмн. Хөөннь цугтан шар шажан оркад, ислам шажнд орсмн.

Түлкүр үг

Сарт-хальмгуд, Кыргызстан, ижлин хальмгуд, шинжәнә өөрд-моңһл, үлгүр үг, полевой материал.

UDC 39(=512.3)

THE MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE OF THE OIRAT-MONGOLIAN NOMADS IN THE MIRROR OF SART-KALMYK PROVERBS

Badma V. Menyayev

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: bmeyayev@mail.ru

Boskha H. Borlykova

Candidate of Philological Sciences

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: borlboskha@mail.ru

Annotation

The article is devoted to the proverbs of the Sart-Kalmyks of Kyrgyzstan. It was in 1929 when A.C. Burdukov for the first time noted about the oral heritage of Sart-Kalmyks. Sart-Kalmyks, or Issyk-Kul, or Karakol Kalmyks (Kalmaks) are a small ethnic group of Oirat origin, practicing Islam. The ancestors of the Sart-Kalmyks came from the Xinjiang. The source base for the article was the personal field materials of the authors collected during the 2009–2021 scientific expeditions.

Keywords

Sart-Kalmyks, Kyrgyzstan, Volga Kalmyks, Xinjiang Oirat Mongols, proverb, field materials of the authors

О Р Ш Л

Киргизин хальмгудыг номтнр сарт-хальмг хар холын хальмг гиж нерэднэ. Тедн бийэн хальмг гиж келнэ. Кесгнь паспортдан хальмг гиж йовна. Эдн дөрвн селэнд (ээлд) бээнэ — Чельпек, Таш-Кыя, Бурма-Суу болн Бөрү-Баш (хальмгар Жирн өрк). Чельпек, Таш-Кыя болн Бурма-Суу нег селэнд ниилж. Бөрү-Баш болхла салу бээнэ. Сарт-хальмгин кесгнь Каракол (Хар хол), Бишкек балһсдт бас бээнэ.

Сарт-хальмгин туужин тускар А.В. Бурдуков 1935 жилд «Каракольские калмыки» өгүллдэн бичв. Эн өгүлл «Советская этнография» седкүлд барлгдв. Номт 1929 жилин май–сентябрь сармудт сарт-хальмгудт ирж үүлдсн бээж. Бурдуковиг сарт-хальмгуд халунар тосж авад, кех көдлмштнь дөңнв. Шарһ гидг өвгнэд бээһэд, һурвн сарин туршарт көдлмшэн тер кеж. Номт «тавн тууж, дуулвр «Жаңһр», Сарпека Бакхан намтр, арвн һар келвр болн туульс, зун хөрн үлгүрмүд, тэвн тээлвртэ туульс, жирн дуд, йөрэл болн нань чигн үүдэврмүд бичж авсмн» (Бурдуков, 1935: 47). Сарт-хальмг оютнр А.В. Бурдуковд бичгүд бичхлэрн, күндлэд терүг «авһ», «ах» гиж нерэддг бээж. Номт болхла, Ленинградт сурцах оютнрт дөң-тусан күргдг бээж. Бурдуковин бичж авсн материал ода Санкт-Петербургин Дорд үзгин һар бичгин күрэлңгин (ИВР РАН) болн Хальмг күрэлңгин (КалмНЦ РАН) архивст хадһлгджана.

1933 жилд хальмг бичэч Эрнжэнэ Константин сарт-хальмгуд тал одж, бас амн үгин зөөринь темдглж бичсмн: «Далн хойр худл», дуд «Саглр-саглр моднд...», «Зах Жирһлңгин экнэснь», «Бичкн кер мөрнь», «Шилвлзгсн кеернь», «Күрмтэн экн шилд», «Бумбржан», үлгүрмүд, һурвнтс, дөрвнтс. Бичэч зэрм бичж авсн сарт-хальмгин үүдэврмүдиг 1936 жилд «Улан хальмг» газетд барлж.

К У У Н Д В Р

Иссык-Куль нуурин эргндк икл сээхн һазр. Сарт-хальмгуд басл иим һээхмжтэ һазрт эмдрцхэнэ. Эднэ һазрин тускар номт А.Ш. Кичиков «Хар холын хальмгуд» өгүллдэн иигж бичв: *«Челпег селэн Пржевальск балһснас тус ар үзгт бээнэ. Селэнэ деед захинь Ташихия, дорд захинь Бурмасу гижэ нерэднэ. Эдн хоорндан негдэтэ, зуг Хар холын усна аагмуд, эсклэ канал эднэ хоорндк межэһәр һардг учрар нег селэн тиим һурвн эңг нертэ. Тер дотр төрл төрлэрн, яс ясарн кезэнэ бүүрлсндэн эдн бас тиигэж эңгрдг бээж. Ода эн һурвн селэг нег нерэр Челпег гижэ нерэддгэж. Челпег уулын бел унжэ, утулңгар бүүрлжэ. Ода цагин сарул гермүд, орань хала, эсклэ шифер, эрк биш верандта. Герин һаза эркэжэн уга ик сад, теднэ келэр баһ, олн зүсн альмна модн: апорт, ранет, шафран мет, сад дотрк өвснь күүнэ белкүсцэ, кезэ чигн чиг-унсн омун.*

Герин өөгүр оньдинд цувгар уулын киитн усн турглсн бээнэ. Эн бас Хар холын усн. Өндр уласд, садмуд дотрк бээх Челпег селэн холас халэхлэ, гермүднэ үзгдхи, эңгдэн көкрэж күрисн модн болэж медгднэ. Селэнэс цааранднь — «Хальмгин зо» гидг уул, бас цааранднь — давхрлсн өндр уулс, теднэ ики деернь мөңк мөсн цээнэ. Терүг хальмгуд мөңгн гинэ, тендэс ирдг Хар холын усан мөңгнэ усн гинэ. Уулин белнь, орань көк ташуһарнь урһсн нигт цаһан харһа (ель) модыг тоха гижэ нерэднэ.

Челтегин өндрәс халәхлә, көл дорнь бәәх мет болж, өмн бийднь Пржевальск балһсн күринә. Пржевальскас цааран, өмн үзгин уулын белд Бөр-Баи гидг хальмг селән салудан бәәнә. Эн селәг хальмгуд хоорндан жүирн өрк гихәд чигн келчкнә (урднь эклж ирж бүүрлсн өрксин тооһар)» (Кичиков, 1964: 3).

Сарт-хальмгин келсәр, эдн хөрн миңһн шаху күн бәәнә. Эднә өвкнрн 1863-1864 жилд Китдин орнас Текс гидг холас көндрж һарч. Эн һазрт ирәд, зун тәвн нәәмн-йисн жил болж. Эднә төрл-төрсн, А.В. Бурдуковин темдглсәр, Текс һол деер бәәнә. Өөлд нутгин зурһан сумн гидг улс. Арвн йисдгч зун жилд нүүсн учрнь Калмсовпартшколын сурһульч Ороз Курбанкуловин 1926 жилә бичгт бичәтә бәәнә:

Уралан Зүнгар дөрвн өөрдин улан залат моңһл эвдрхд, улан хошуд зурһан сумн (әңг) болад. Китд хааг халәһәд Илин көвә Текс гидг һазрт бидн үлдәвидн. 1860-гч әжилд Гулз (Кульжә) гидг һазрт Таранч-хотн (сарт) гидг нутг Китд хаата дәәлдә: тер дәәнд Гулзд үлдсн хальмгудыг хасг-киргиз олзлж, гертә малтаһинь авад Хар һол (Каракол) гидг һазрт авч ирж. 1861-гч әжилд Орс хан, Хасг-Киргиз заагур тарж одсн хальмгудыг хамсулад, Хар һол (Каракол) гидг һазрас һазр өнчлж өгч. Тер өнч һазран эләд, ода күртл бәәнәвидн. Өмәрән болхла Туркестанский крайин, Семиреченский областин, Пржевальский уезд бәәх сарт-калмык гиж маниг нерәддг билә. Ода болхла Кара-Киргизский областин, Каракольский Округд бәәх сарт-хальмг гиж нерәднә (Курбанкулов, 1926: 4).

Сарт-хальмгин тускар болн теднә келнә, амн үгин зөөрин тускар Павла Доржин «Хар һолын хальмгуд болн теднә келн» сурһһна дөңцл болн һучн һар өгүлл бәәнә. Болв эндр күртл сарт-хальмгин амн үгин зөөр күңц шинжлгдәд уга. Тегәд, тер учрас авн мадн сарт-хальмг үлгүрмүдин туск төр авлавидн. Өдгә цагт төрскн келәрн келдг сарт-хальмгуд тооһарн баһрв, ик зунь бурут (киргиз) келәр келцхәнә.

Урдк цагт сарт-хальмгуд эврәнн келндән эңкр хару бәәж. Ямаран чигн төрәр: олна ниитин, бийинн зөв күрглһнд, хәрү өглһнд, нань чигн үгмүд келсн цагтан үгин цецн болн чинртә тоотинь орулж, кееһәр чимж келхдән кезәд чигн дурта бәәсн номтрин бичврәс медгднә.

Эн өгүлл бичлһнд мадн эврә хураж авсн материалас (2009–2021) иш аввидн, шүүж авсн сарт-хальмгин үлгүр үгмүд ижлин хальмгин болн шинжәнә өөрдин үлгүр үгмүдлә дүңцүлжәнәвидн.

Үлгүр үг (төв үг) гисн сарт-хальмг улсин амн үгд аһрар, эркн биш даршлһар келгдг олн әмтнә зүсн-зүүл керглә заг уга залһата, тодрха болн хурц сәәхн чимлһтә эс гиж кеерүллһтә үгмүд. Үлгүрт олн әмтнә санан-седклнь күңц дигтәһәр орж, үгин учр-утхинь сүл күртлнь цәәлһж келгднә.

Сарт-хальмгуд ик кезәнәс нааран мал өскж, өрк-бүлән асрдг. Мал — сарт-хальмгин һол зөөр болжахнь үлгүрт келәтә бәәнә:

Мал геедрхнә, / Гер дотрк буйн геедрнә.

Мал гисн үг моңһл келнд түрк келнәс орж ирсиг До. Төмөртогоо темдглжәнә: «мал (< turk. *mal* < pers. *mal*) ‘хөрөнгө’ || Cf. Turk. *mal* ‘имущество’ (Радлов IV: 2035), AT *mal* ‘имущество, богатство’ (ДТС 335), Uig. *mal* ‘commodity’, ‘goods’ (Schwarz, 876). Эн үг моңһл келнә эрт дурсхлмудт харһхш, Мукаддимат ал-Адабин тольд араб үзгәр ‘әд байлг’ (имущество) гиж темдгләтә» (Төмөртогоо, 2018: 71).

Сарт-хальмгин үлгүр үгд малын өслтиг күүнэ өслтлэ ирлцүлнэ:

Ууяад-ууяад күм болна, / Маяад-маяад мал болна. Хальмг үлгүр — Мээлэ-мээлэ йовжс мал болдг, ууля-ууля йовжс күн болдг (Калмыцко-русский словарь, 1977: 346), шинжэнэ өөрдин үлгүр үг — Мээлсэр, мээлсэр мал болдг, / Уульсар, уульсар күмн болдг (Пословицы..., 2007: 569).

Дэкэд күүнэ дотрк заңгиг малын зүснлэ дүнцүлнэ:

Малын чоохр — *һазад*, / Күмнэ чоохр — *дотрвийд эсклэ Малын алг һадртый*, / Күмнэ алг дотрвий.

Хальмг үлгүр — *Үкрин чоохрнь һазань*, / *Күүнэ чоохрнь дотрнь* (Пословицы..., 2007: 581); *Малын эрә һазаһан*, / *Күмни эрә дотран* (Пословицы..., 2007: 569).

Сарт-хальмгин үлгүр үгд тавн зүсн малас (темән, мөрн, үкр, хөн, яман) ондан мал харһна:

элжсн (*Элжсниг кедү цоквчн*, / *Мөрн болиго*),
ноха (*Зовх ноха түлэчиг дахна*),
һаха (*Ноха гоод һаха хучна*).

Д.А. Павлов бичсэр, «Киргизмүд хальмгудыг сарт калмак гижс ода чигн нерлнэ. Хальмгуднь киргизмүдиг хальмгуд урднь келдгэр ода чигн буруд гижс тедниг нерлнэ. Киргизихн узбекүдиг сарт гижс бас нерлнэ. Эн һазра хальмгуд узбекүдиг хотн гижс бас нерлнэ. Хотн гисн Хотан гидг узбекүд, нурһлжс уйгурмуд бээдг Шинжэнә нег һазр. Тер һазрин нег балһсна нерн. Тегэд чигн эн хальмгин келнд иим келгдл бэәнә: хотн болад оч (узбек болад оч). Сарт-калмак гисн узбекин хальмг гисн нерн» (Павлов, 1990: 16).

Сарт-хальмгуд шинжэнэ өөрд улсин кевэр хотн күүнд дурго бээснь үлгүр үгәс медж болхмн:

Яман мал биш / Хотн күн биш.

Шулмин төрлтә яман малыг яду улс бәрдг бээж:

Ядсн күн ямасг.

Ода цагт сарт-хальмгин ик зунь тәрә тәрнә, кесгнь уулд малан хәрүлнә. Киргизьд селәнд бәэх улст цугтаднь гилтә һазрин хүв (пай) өгв. Шаң кимдәр трактормуд хулдв. Цуһар селәнд көдлэд, намртан урһцан хураһад хулдна. Тәрснәс икнкнь боднцг, хавст, луувң, цуунг. Зер-земш бас икәр тәрнә — альмн, кедмн, шар өрг. Тедн тәрсн боднцган Казахстанд, Эрәсэн Сивр күртл хулдна.

Сарт-хальмгуд тәрәчнр болсн учрас, шин тәрә тәрхәр үрсән бат хадһлдг бээж. Төв үгднь иигж келсн бэәнә:

Үрсән идхәр, / *Үкрән ид.*

Сарт-хальмгуд йир көдлмшч улс, залху күүнд дурго. Тегэд уурлад келхләрн иигж келнә:

Үг көөхәр, *Үкр кө*;

Өдрт унтхна, *сөөд тусий го*, / *Өләркәд идхнә*, *өлсхд тусий го*;

Залху-залху чамаһан яһс, / *Завгт мах чамаһан яһс*

Шинжәнә өөрдин үлгүр үг — *Залху залху чамаһан яахв*, / *Завгтан бээсн тоһшан яахв* (Пословицы..., 2007: 505).

Көдлмш кедг уга күүнә герт юнчн уга, түлх түләнчн уга, уух-идх хот уга. Энүгәр дамжулж, күч-көлснә чинр медүлж, залхуг гемшәжәнә гиж келх кергтә.

Сарт-хальмг улс хулха, көр, хар санан, аля — эднэс хол йовх саната. Эдн эрүн цевр седклтэ улст дурта. Худлч, көр, аля, хар саната улсиг нег эркн хорта дээсн гиж тоолна. Олн дунд иим улст орм уга. Тегэдчн иим улсин тускар үлгүр үг йир өргнөр олзлна:

Сән күмүнд му күмүн дурго, / Саран сарулд хулхач дурго. Хальмг үлгүр — Сарин сарулд хулхач дурн уга, / Сән күүнд му дурн уга; шинжэнэ өөрдин үлгүр үг — Сээнд му дурн уга, / Сарин сарулд хулхач дурн уга (Пословицы..., 2007: 484).

Санай ширэд, / Сүүжсий шорад.

Байрлсн керэ барклна. Хальмг үлгүр — Байрлсн керэ бээгдг (Калмыцко-русский словарь, 1977: 87); шинжэнэ өөрдин үлгүр үг — *Байрлсн керэ баркрдг юмн* (Пословицы..., 2007: 607).

Хар санан хар толха үзж.

Чиигтэ модн түлән болхи, / Чиигтэ урлта күмүн болхи.

Хаана йосна цагт эрдм-сурхуляр сарт-хальмг улс тату, сурхульта, бичг-тамһ меддг улс хатяр билэ. Эрдм-сурхулин туск кеңү цецн, гүн ухата, күүнд өврж болм, чикнэ хужр хаңнам үлгүр үг йир өргнөр олзлна. Тер учрар эн үлгүр үгмүдт сарт-хальмг күн санж йовсн санаһан медүлжэнэ гих кергтэ:

Сурсн сурһалиг / Сураp боож болхи. Хальмг үлгүр — Сурсн юмиз / Сураp боов чигн болхи (Пословицы..., 2007: 333).

Сарт-хальмг улс элгн-садндан, төрл-төрсндэн хээртэ. Тедн хоорндан йир эңкр, нег-негән күндлнэ, нег-негндэн дөң-түшг болна. Тегэд энүнэ тускар үлгүр өргнөр олзлна.

Элгн-садн, төрлмүд ямаран хол болвчн, дөрвдгч, тавдгч үйдэн бээввчн, тедниг медөтнрнь баһчудтан зааж өгч, теднлэ эркн уга таньлдулна, ямаран холд бээввчн, тедниг «махна тасрха, ясна хуһрха» гийэд нэр-нааднд дуудж авхулна. Эн седвэр һарһсн үлгүр үг темдглж болхмн:

Бөлнр бөөсән хувана, / Бөдүн бөл бөөөсән хуваһад идчкнэ. Хальмг үлгүрт — Бөл күн / Бөөсән хувадг (Пословицы..., 2007: 64).

Темдглхд, ижлин хальмгүд *Зееһин сән тасрдг уга, / Зесин сән зеврдг уга* (Пословицы..., 2007: 64), — гиж келдг. Болв эн үлгүрин эсргү бас харһна: *Зееһрт тохм тасрна.*

Сарт-хальмг амн-үгин зөөрт бас иим утхта үлгүр үг бээнэ:

Девлин хорма зах болиго, / Зе көвүн мана болиго.

Күүкд күн хәрд һарад, хәрүлэд ирхләрн, йир шүвтр, хорта үгәр бийән келүлдг бээж:

Хабтха түлән һалын зуд, / Хәрүлсн күүкүн герин зуд.

Шинжэнэ өөрдин үлгүр үг — *Хавтха түлән һалын буг, / Хәрсн күүкн төркндән буг* (Пословицы..., 2007: 64).

А Ш Л В Р

Ашлад келхд, сарт-хальмгин үлгүр үгмүд эврэ келн-әмтндэн үнлж болшго ик зөөр гиж келх кергтэ. Кедү олн жилмүд давад йоввчн, үйэс үйд келгдэд ода чигн, ховр болвчн, теднэ келнд олзлгдна. Сарт-хальмгин үлгүр үгмүд шинжэнэ өөрднрин (өөлдин) үлгүр үгмүдлэ болн ижлин хальмгин үлгүрмүдлэ аһуһарн, учр-утхарн, даршлһарн болн кев-янзарн өөрхн.

Х А Н Л Т

Эн шинжллт 20-012-00537 тойгта “Киргизин сарт-хальмгудын келн, амн зокъял, тууж-сойлын зөөр Эрэсэн номтнрин нүдэр: тууж болн өдгэ цагин бээдл (архивин болн кеерин материал деер)” гидг проектин күрэд Эрэсэн сангин дөңгөр күцэгдв.

GRATITUDE

Acknowledgments: The reported study was funded by RFBR, project number 20-012-00537 A «Language, folklore, historical and cultural heritage of Sart-Kalmyks in Kyrgyzstan from the perspective of Russian researchers: historical background and current situation (on basis of archive and field materials)»

О л з л г д с н з о к љ я л

Бурдуков, А.В. (1935). Каракольские калмыки (сарт-калмаки). *Советская этнография*, 6, 47–79.
Төмөртөгөө До. (2018). *Монгол хэлэнд орсон гадаад үгийн хураангуй тайлбар толь*. Улаанбаатар: Адмон Принт.
Калмыцко-русский словарь (1977) / Под ред. Б.Д. Муниева. Москва.
Кичиков, А.Ш. (1964). Хар холын хальмгуд. *Хальмг үнн*, 163, 3.
Курбанкулов, О. (1926). Кара-Киргиз дотр бээдг хальмг нутгин тасрха (үлдлд). *Улан хальмг*, 12, 4.
Павлов, Д.А. (1990). *Каракольские калмыки и их язык*. Элиста: КалмГУ.
Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая (2007) / Сост. Б.Х. Тодаева. Элиста: ЗАОР «НПП «Джангар».

References

Burdukov, A. V. (1935). Karakol Kalmyks (Sart-Kalmaks). *Soviet Ethnography*, 6, 47–79 (in Russian).
Tömörtogoo Do. (2018). *Mongol helend orson gadaad ygijn huraanguj tajlbar tol'* [Concise Dictionary of Foreign Words in Mongolian]. Ulaanbaatar: Admon Print, 2018 (in Mongolian).
Kalmyk-Russian Dictionary (1977) / Ed. B.D. Muniev. Moscow (in Kalmyk, Russian).
Kichikov, A. Sh. (1964). Har holyn hal'mgud [Karakol Kalmyks]. *Hal'mg ynn* [Halmg Truth], 163, 3 (in Kalmyk).
Kurbankulov, O. (1926). Kara-Kirgiz dotr bæedg hal'mg nutgin tasrha (yldld). *Ulan Khalmg*, 12, 4 (in Kalmyk).
Pavlov, D. A. (1990). *Karakol Kalmyks and their language*. Elista: KalmGU (in Russian).
Proverbs, sayings and riddles of the Kalmyks of Russia and the Oirats of China (2007) / Comp. B.Kh. Todayeva. Elista: “Dzhangar” (in Kalmyk, Russian).